

BLAZOVICH LÁSZLÓ*

A középkori városfejlődés első lépései Európában

A római örökség csak kezdeti lendületet adott a középkori városi létnek. Az új kereskedelmi központok és piacok a tenger- és folyópartokon jöttek létre. Bennük kereshetjük az új városi élet kiindulópontjait. A változás első jeleiként tekinthetjük az angolszászok és frízek megjelenését a Szt. Denis-i piacon a 8. században. Az északiak aktivitását nem pusztán Austrásia gazdasági és politikai felemelkedése magyarázza, hanem az, hogy a nomád hunok a 4. században, a 6-ban pedig az avarok egyrészlől a Fekete-tengertől a Visztula alsó folyásáig terjedő gazdasági kapcsolatot megbénították, másrészt ugyancsak lehetetlenné tették az áruk szállítását Itáliából Aquileján, Carnuntumon és a morva kapun át az Oderáig és a Visztuláig. Ugyanakkor az itáliai támpontoktól az Alsó-Rajna vidéken át az Északi- és Keleti-tenger partjaiig húzódó kereskedelmi útvonal valamennyire megmaradt. A kereskedelmi kapcsolatnak az 5. században bekövetkezett hanyatlása után a 7. században új lendületet vett a forgalom, amely már nem az ókori római, hanem az új germán népeknek volt köszönhető, ugyanis miután e népek letelepedtek, érdekükben állt a béke megteremtése, amely lehetőséget biztosított a nyugodt termelő munkához és országépítéshez.

A kereskedelmi kapcsolatok ritkább szálakon folytatódtak Közép- és Dél-Gallia irányában, sűrűbbek voltak Anglia és Skandinávia felé. Új szervezeti formák jöttek létre a folyó- és tengerparton Somme-től a Keleti-tengerig. A kialakult kereskedelmi központokat a források kapunak (portus) vagy utcának (vicusnak) nevezik. Közülük a jelentősebbeket említjük. A Chanche folyó mellett Quentowik, Dorestad a Rajna és a Lek öszszefolyásánál, Haithabu a Schlei déli partján és Birka Svédországban a Mälarsee-nél. Quentowik 670 és 864 között szerepel a forrásokban. A déli vidékekre utazó angolszászok szárazföldi kikötője volt, akik olajat, bort és festékanyagot szállítottak a Szt. Denis-i vásárból. Dorestad a 8. században virágzott, a Rajna vidék és az északi területek közötti összekötő kapocs szerepét töltötte be. Helgo, amely nem város volt, hanem majjorok halmazából állt, majd Birka Skandinávia felé játszott hasonló szerepet, amelyet később Stockholm vett át. Az előbbi a kora történeti időktől a középkorig terjedő időben játszott összekötő szerepet.¹

* Professzor emeritus, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

¹ EDITH ENNEN: Die Europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1987. 51–77. pp., JAN DHONDT: *L'essor urbain entre Meuse et Mer du nord à l'époque mérovingienne*. In: Studi in onore de Armando Saporì. Mailand 1957. 168–169. pp., FRANZ PETRI: *Zur Geschichte und Landeskunde der Rheinlande, Westfalens*

Királyi és törzsfő nemzetségek játszottak ekkor szerepet a kereskedelemben. A 8. században, pedig megkezdődött a viking korszak. Előbb Anglia, Írország és Frankföld irányába nyomultak, majd 839-ben megjelentek Bizánc kapui előtt. Az első viking hullám 930-ig tartott. Haithabu a 9. században forgalmi helyeként szolgált a Rajnától Skandináviáig folytatott kereskedelemnek. Birka- és Haithabu-t későbbi időszakokban védelmi okokból félköríves sánccal övezték. Az utóbbi szerepét később Schleswig vette át a Schlei északi partján. E településeket „wik”-nek nevezték. Egyesek a név eredetét a vicus-ra (utcára) vezetik vissza névtanilag. Bennük a legfontosabb szerepet a piac játszotta, ahol a távolsági kereskedők a raktáraikat tartották, amelyekben kereskedés céljából a luxusáruktól a mindennapi élethez szükséges cikkekig az áruk tarka sokaságát tárolták. A gazdag kereskedők mellett iparosok és szegény, bérmunkát végző lakosok sokaságából épült fel e helyek társadalma. A kereskedők nemcsak az üzlethez, a hajók kormányzásától a kard forgatásáig sok mindenhez értettek, és ami a legfontosabb, szabad emberként éltek, az Északi-tengertől a Keletin át a Fehér-tengerig hajóztak és kereskedtek. Dél felé a Rajna és a Szajna vonaláig terjedt érdekkörük. Voltak közülük olyanok, akik a kereskedelmi központokban laktak, mások főképp a szezonálisan kereskedők vidéken.

Az említett kereskedelmi központokban a király birtokolta a telkeket, és bizonyos joggal rendelkezett, és a megbízottja, a wikgróf vagy prefektus képviselte, amint a Birka-ban, Haithabu-n és Quentowik-ban volt. A Karoling korban már kialakult egy bizonyos kereskedői jog, amelyet a királyi megbízott a döntései során kénytelen volt figyelembe venni, azaz nem dönthetett a kereskedőktől függetlenül. E helyzet abból származott, hogy a kereskedők nem álltak senkinek az ortalma alatt, önállóan vállalták a veszélyeket, a kereskedelem kockázatát útjaik során és érték el sikereiket. Saját védelmükre karavánokat alkotva utaztak, és gilde-be, kereskedelmi társaságba, céhbe tömörültek. A gildekben az egyes foglalkozást űzők nem különültek el egymástól. A vér szerinti testvérséget, annak kötelezettségeit, az arra jellemző vonásokat számos mással bővítették. Az új tagot, akinek esküt kellett tennie a többiek egyetértésével vették fel. Tehát a társaság esküszövetség is volt. A legnagyobb büntetést a kizárás jelentette. Szervezetében az elnök és az előljárók, valamint a gilde-ülés játszották a legfontosabb szerepet. A közösségi életük a közösen tartott lakomákban, az áldozatvállalásban és a halottaik tiszteletében fejeződött ki. Ez a közösség tartotta őket össze, a gilde az egyes személyek laza, mégis zárt egyesülete volt, amely azonban tagjait az egymás iránti segítségnyújtásra kötelezte.²

und ihrer westeuropäischen Nachbarländer. Aufsätze und Vorträge. Hrsg. et EDITH ENNEN *et al.* Bonn 1973., HERBERT JANKUHN: *Die frühmittelalterlichen Seehandelsplätze im Nord- und Ostseeraum.* In: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens.* Reichenau-Vorträge 1955–1956.

² RUTH SCHMIDT-WIEGAND: *Wik un Weichbild. Möglichkeiten und Grenzen der Rechtssprachgeographie.* In: ZRG Germ. Abt. 75. 1978., HANS PLANITZ: *Handelsverkehr und Kaufmannsrecht im fränkischen Reich.* In: *Festschrift Ernst Heymann zum 70. Geburtstag.* 1. Weimar 1940. Uő.: *Kaufmannsgilde und städtische Eidgenossenschaft in niederfränkischen Städten im 11. und 12. Jahrhundert.* In: ZRG Germ. Abt. 60. 1940., Berent Schweineköper Hrsg. *Gilden und Zünfte. Kaufmännische und gewerbliche Genossenschaften im frühen und hohen Mittelalter.* Sigmaringen 1985.

Edith Ennen az addigi kutatások alapján az említett emporiumok három jellemző vonását emelte ki: a királyi biztos szerepét, a törvénykezés módját és a gilde működését. Hogy a három tényező hogyan hatott egymásra és egészítette ki egymást, milyen viszony alakult ki közöttük, ezt eddig nem sikerült feltárni, például azt sem, hogy a bíróság milyen hatást gyakorolt a lakosság egyes rétegeinek az életére. Az említett távolsági kereskedők csoportja, legyenek annak tagjai szabad parasztok, törzsi vezetők vagy a királyi biztos felügyelete alatt a wik-en élők, jól láthatóan elkülönültek a szolgaságban élőktől, például a nagybirtokosok, elsősorban az egyházak kötelékében tevékenykedő kereskedést folytató személyektől. A wik-en élők a kereskedelmet foglalkozásként üzők elődei.

Bár az említett kereskedelmi központok nem mondhatnak magukénak egy-két évszázadnál hosszabb történetet, mégis a nyugati város korai formáinak, előképeinek tekinthetjük őket. Nem rendelkeztek azonban azzal az erővel, helyi energiával, amely fenntartotta volna őket a válságos időszakokban. Nem épültek fel jelentős közösségi épületek, és nem nyújtottak kellő védelmet veszély esetén a lakosaiknak, továbbá az állandóan úton járó kereskedők nem kötődtek annyira lakóhelyükhöz, mint a későbbi városlakók, illetőleg a sok rom között élő egykori római városok maradék lakossága. Hiányzott a tradíció és a várost körülvevő vidékhez kötődés. A kereskedelmi utak megváltozása együtt járt hanyatlásukkal, mint ez például bekövetkezett Quentowik esetében a régi, Bizánc és a Keleti-tenger közötti kereskedelmi út újraéledésével. Ezen egy célból épült települések sorsa hasonló a bányavárosokéhoz, amelyek elnéptelenednek, ha a mellettük lévő bánya kincse elfogy. Mindezek után jobban érthető az egykori római városok topográfiai folyamatossága. Jobban megmaradtak azok a kereskedelmi központok, amelyek egykori római városok Namur, Huy, Maastricht, Köln, Mainz, stb. mellett keletkeztek jobb forgalmi beágyazottságuk miatt. A csak helyi piacot bonyolító központok ugyanarra a sorsra jutottak mint a nagy emporiumok.³

Németország területén a középkori városok különböző előzményeit fedezte fel a kutatás. Ilyen volt többek között a vár vagy megerősített katonai tábor és a mellette kialakult város (suburbium), amely ezáltal kettős központú települést jelentett. Az utóbbiban laktak a kereskedők és iparosok, talán a piac is itt helyezkedett el.⁴ Egy másik forma a frank curt-okból (közepes méretű megerősített helyek) alakult ki, amelyek főképp Hessenben és Westfáliában terjedtek el. A kapcsolat a vár és a kereskedő telep között sok helyütt kimutatható: Würzburg, Erfurt, Magdeburg, stb.⁵ Ehhez a formához illeszkedik a Földközi-tengeri kultúrából érkező változat, a püspöki székhelyhez vagy kolostorhoz kapcsolódó kereskedő telep, amelynek példája Hamburg, amelyet a vikingek előbb elpusztítottak, ám újra virágzóvá tettek.⁶

³ EDIT ENNEN 1987, 56–59. pp.

⁴ Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Hrsg von HERBERT JANKUHN.

⁵ EDMUND E. STENGEL: *Die fränkische Wurzel der mittelalterlichen Stadt in hessischer Sicht*. In: *Städtewesen und Bürgertum als Geschichtliche Kräfte*. Gedächtnisschrift Fritz Rörig. Hrsg von Ahasver v. Brandt und Wilhelm Koppe. Lübeck 1953.

⁶ REINHARD SCHINDLER: *Hamburgs Frühzeit im Lichte der Ausgrabungen*. In: *Zschr. d. Vereins f. Hamburgische Geschichte* 43. 1956.

A vár és a kereskedés helye egy-egy település fogalmában lassan összekapcsolódott. A kereskedést a település egy utcájában üzték. Meg kell különböztetni a napi és heti vásárt az évestől. Az előbbieket városképző és fenntartó erőt képeznek. Volt hetivásár az említett kereskedelmi központokban és régi városokban is, azonban ezekről a források általában hallgatnak. Rájuk vonatkozó adatok a 8. század közepétől bukkannak fel a Német Birodalom és Franciaország területéről. A piac, a vám és a pénz hármas egysége a 9. század végén alakult ki adatolhatóan (898-ban Zwentibold király oklevele a Münstereifel-i kolostor részére, 900-ban gyermek Lajos oklevele a Corvey-i kolostor részére.) 908-ban hasonló engedélyt kapott az Eichstätt-i püspök a város megerősítése céljából a magyarok betöréseivel szemben. Ebben a korszakban a városi kiváltságleveleket nem a polgárok, hanem még az illető hely birtokosai kapták.⁷

A nyugati szláv területen (Cseh-, Morva- és Lengyelország) a fejlődés hasonlóan alakult, mint a Rajna és az Elba közötti vidékeken. Kiemelkedik e korai város kezdemények közül Prága, amely a nyilvánvalóan túlzó arab leírások szerint az összes országban lévő piacoknál nagyobb méretűvel rendelkezett, ahová az áruk sokaságával Krakkóból, orosz földről, magyar honból érkeztek kereskedők, továbbá mohamedánok, zsidók és törökök. A távolsági kereskedelem útjai innen Regensburg, Krakkó és Kijev felé vezettek.

Prágát kivéve a földvár-kutatás kimutatta, hogy a korábbi nagymorva korszakhoz képest jóval kisebb 2-5 hektár kiterjedésű földvárakat hoztak létre, amelyekben meghatározott számú lakosság telepedhetett le. Segítségükkel tartották hatalmukat a legnagyobb urak, például a Přemyslidák. Ezek a várak lettek az uralmuk alá tartozó vidékek központjai. A cseh-morva területhez hasonló folyamatok játszódtak le Pomerániában. E kisebb földvárak lettek a városok csirái, mint például Wollin-é, Kolberg-é, Stettin-é és Kammin-é, valamint a lengyel Gnesen-é Stradow-é és Chodlik-é, akárcsak az oroszoké (Kiev, Szmolenszk, Pszkov és talán Novgorod). Novgorod különbözött a többitől, ugyanis elődje kereskedelmi központ lehetett a Keleti-tenger partján.

Ezen földvárak közül Morvaországban 10, Csehországban 15, Lengyelországban, a mai határai között 60 létezett. E castrumokat lengyel földön fa, föld és kő felhasználásával épített sánccal vették körül, és hozzájuk suburbium kapcsolódott, amely megerősített iparostelep volt. Amíg a várban az úr és a vár körüli terület, valamint annak lakói igazgatását ellátó személyzet, valamint a katonák éltek, addig a megerősített suburbiumban a szolgálai rendű iparosok, akik egyszerű termékeket állítottak elő. Úgy néztek ki e telepek, mint az erődítménnyel ellátott falvak, amelyek kereskedői az úr alattvalói közé tartoztak. Szabad rangú kereskedők közé a németek és a zsidók tartoztak, a tengerparton pedig elsősorban a skandinávok. Ezen földvárak közül Gnédza-ba és Poznan-ban jöttek létre az egyházi központok, amelyek első papjai németek és írek közül kerültek ki.

Az orosz területeken ugyancsak a földvárakban és a hozzájuk tartozó territoriumon indult el a fejlődés, elsősorban a warégoknak köszönhetően. E tekintetben a skandináv és orosz kutatók között nézetkülönbség alakult ki. Kijev már a 10. században kiemelke-

⁷ EDIT ENNEN 1987, 62–66. pp.

dett ezen helyek közül városiasságával és kőépületeivel. Thietmar merseburgi püspök 400 templomát és nyolc piacát említette. Ám a sok templom a skandináv hatást tükrözi. A magyarországi korai városfejlődésre témánkból következően nem térünk ki. Annyit azonban megemlíthetünk, hogy hasonlóképpen alakult, mint a cseh-morva és lengyel területeken.⁸

Az északi kultúrkörben, amelyhez Anglia is tartozik, már láttuk Haithabu és Birka történetét a korábbi időszakból. A 9. századtól folyamatos városfejlődésnek lehetünk tanúi e területen. A dán Ribe vicus-ként tűnt fel, amelyen templom is állt a 11. században, majd püspöki székhely lett. A Jütlandon fekvő Viborg 962-ben mint kereskedőhely jelent meg a forrásokban. 1065-ben ugyancsak püspöki székhely lett. Az Angliától Svédorszáig, Németországtól Itáliáig terjedő területéről érkeztek ide kereskedők. Lundban Nagy Knut 1020-ban nem messze a bírásokodás helyétől pénzverdét alapított, és egy éves vásárt. 1060-ban püspöki, 1103-ban érseki székhely lett. A város ura a király volt.⁹

Az angolszász Angliában a városi élet kezdeteinek vizsgálatakor fontos elemzési szempont a burhs és a boroughs közötti viszony elemzése. A „burhs” Nagy Alfréd és fia, Edvárd idején visszafejlődött. Hasonlóan késő Karoling kori kontinentális társaikhoz olyan létesítmények voltak, amelyek erős csapatnak, főúri kíséretnek tudtak helyet adni. Hamarosan igénybe vették, ahol voltak, az egykori római romvárosokat, amelyeket földsáncsal, majd kőfallal kerítettek körbe. Majdnem minden „burhs” pénzverő hely lett. Rajtuk kívül kevés helyen vertek pénzt a 10–11. századi Angliában. Nem városoknak, hanem olyan tégléknek tekinthetők, amelyekben a vár és a piac kombinációját láthatjuk, amelyek boroughs-á fejlődtek, majd pedig tovább alakulva középkori városok lettek. Piac, illetőleg vásár tartásának engedélyezése részükre a királyi jogok közé tartozott. Az angolszász időben minden boroughs-ot a király birtokolt. A nem királyiak ritka kivételt képeztek.

Az angolszász invázió után a 6. század végén kezdett élénkülni a városi élet, amely folyamatban előnyre tettek szert az egykori római múlttal rendelkező helyek. Londonban, mint kereskedelmi központban egy 1000-ból származó vámfizetési jegyzék szerint piac és kereskedő csarnok állt a Rouen-ből, Flandriából, Ponthieu-ből, Normandiából, Isle de France-ből, Huyból, Lüttich-ből, Nivelles-ből érkező kereskedőknek. A németek pedig, mint a császár emberei előnyös helyzetben voltak. Canterbury a sziget egyházi központja lett, Rochester pedig piaccal, kikötővel és régi püspöki székhellyel rendelkezett. A 7–8. századra a római múlt teljesen eltűnt ezeken a helyeken. Nem véletlen egyébként, hogy a kontinensen és Angliában az egykori római városok egészen új formát öltve éledtek újra, ugyanis az emberek által benépesített földön a forgalmi, kereskedelmi központok helye ritkán változik, azt meghatározzák a földrajzi, domborzati vi-

⁸ EDIT ENNEN 1987, 66–72. pp.

⁹ ASBJÖRN E. HERTEIG: *Bergen. Kongershavn of handelssete*. Oslo 1969., WALTER JANSSEN: *Mittelalterliche deutsche Keramik in Norwegen und ihre Bedeutung für die Handelsgeschichte*. In: *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*. Hrsg. von MARTIN CLAUS. Neumünster 1968., PAUL JOHANSEN: *Die Kaufmannskirche im Ostseegebiet*. In: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens*. Sigmaringen 1985.

szonyok és a rajtuk kialakult utak, amelyeken emberek, és velük az áruk folyamatosan áramlanak a békés időszakokban. Egy-egy visszaesést, törést, pedig általában fellendülés követ.

A régiek mellett újabb helyek is keletkeztek, mint például Hamwik, a mai Southampton egy része. Távolsági kereskedelmével és kikötőjével Winchestert szolgálta, ahol királyi palota állt, és egyházi központ szerepét töltötte be. A nemesi udvarházak és a picutca tőle kissé távolabb helyezkedtek el. Falainak helyrehozatala lendületes fejlődésnek bizonyította.

A normann hódítás (1066) után felvett Domesday Book, amely a kontinensbeli efféle összeírásokat jóval megelőzi, lakosságra vonatkozó adatai szerint ekkor Londonnak 12000, Yorknak 8000, Norwich-nak és Lincolnnak 5000, Thetfordnak 4000, Oxfordnak 3500, Clochesternek 2000, Cambridge-nek 1600, Ypswich-nek 1300, a 170 hektáron fekvő Winchesternek pedig 8000 lakosa volt. E nagyszámú lakosságot vidékről látták el megfelelő élelmiszerekkel még akkor is, ha a lakosok nem kevés része földműveléssel foglalkozott.¹⁰

Arab pénzek és arab kereskedők is megjelentek ezen időben északon, ami nem volt véletlen. Egyiptom elfoglalása után (a 7. század közepe) megindult a nyugati gót állam elfoglalása. 711-ben mint említettük, elfoglalták Barcelonát. Az elkeseredett berber felkelés felszámolása után a spanyol föld könnyű zsákmánynak bizonyult a muzulmán expanzió számára. Az Abbasszidákkal szemben a spanyol Omajadok azok természetes ellenségeihez Bizánchoz fordultak, ezáltal Andalúzia Bagdad érdekszférájára került, ahonnan kultúrája tovább sugárzott. A 9. században az Omajadok hatalma véget ért, és a 10. században elindult a nyugati rusztikus és szegény korszakhoz képest gazdag és magasan civilizált világ kialakulása.

Az arab társadalom városiként létezett. A városok kultikus és kézműipari központokat képeztek, egyrészt helyi igényeket elégítettek ki, másrészt luxuscikkeik messzi földre eljutottak. A szőnyegszövés hazája Perzsia volt, Spanyolország a bőrkikészítése — fogalom lett a Cordoba-i kordovánból — és a vasművességé (toledói penge). Kínából hozták be a papírgyártás technikáját, amelynek központja a 9. században Szamarkand, a 10-ben Damaszkusz és Palesztína, a 11-ben a spanyol Valencia lett. A kereskedést előbb a zsidók tartották kezükben, majd megjelentek az arabok és a perzsák. Az előbbieket a bankéletet mindvégig a kezükben tartották. Ők alkalmazták a pénzforgalomban először a hitelt, a pénzváltást és a csekket.¹¹

A cordobai kalifátus, amely a 10. században élte a virágkorát, a különböző népek (öslakosok, bevándorló berberok, arabok, szudáni négek és szlávok, akiket szolgaként tartottak) olvasztó tégléjének szerepét töltötte be. A muzulmánok, amint mindenütt a világon, szabad jogállásban éltek. A társadalom csúcsán a muzulmán eredetű arisztokrácia állt, a középréteget a gazdag kereskedők képezték, akik a 10. században a gazdasági és műveltségi felemelkedés motorját képezték. A piaci adószedést és a vásárcsar-

¹⁰ SUSAN REYNOLDS: *An Introduction to the History of English Medieval Towns*. Oxford 1977., HENRY ROYSTON LOYN: *Anglo-Saxon England and the Normann Conquest*. London 1962.

¹¹ CLAUDE CAHEN: *Zur Geschichte der städtischen Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters*. In: *Caeculum* 9. 1958.

nokokat bérlők kezébe adták, a szabad iparosok pedig a 9. századból korporációkba tömörültek. Az iparosok általában a mecsetek körül helyezték el műhelyeiket. A luxusiparok a viszonylag tágas udvarokban csoportosultak, amelyeket oszlopos folyosó vett körül, amelyből kifelé üzletek nyíltak. A nagy kereskedők raktáraikban vették át az árut az iparosoktól és az importőröktől bizományba. A luxuscikkeket illetően Cordoba a 10. században felvette a versenyt Bagdaddal. Az első helyen állt a textilipar. Híres volt a Zaragoza-i vászon és a Cordoba-i brokát. Más városokban virágzott a selyem- és a bőr-
ipar, valamint a szücs mesterség. A kerámia, a kristályüvegek, az ékszerek, a pergamen és a papír kereskedelme mellett élénk volt a rabszolga-kereskedelem is. A nagy kikötők: Algecirasból, Malagából és Almeriaból szállították tovább az árut.¹²

Már a kalifátus idején kialakultak Andalúzia sajátos településeinek arab vonásai. A sok város, köztük a faluszerű városok és a városszerű falvak, az öntözőrendszer, amellyel a száraz területet öntözték. Jellemző továbbá, hogy a lakosság a víz nélküli vidéken a városokba tömörült. Cordobának például a 10. században fél- és egymillió körül mozgott a lakossága, amelynek száma messze meghaladta az európai városokét. A reconquista már 718-ban az asturiai felkeléssel megkezdődött és 1492-ig tartott. Közben északról az új birtokosokkal új népesség is érkezett, amellyel a fejlődés új irányba fordulva indult el.¹³

Amint a fentiekben láttuk, az Ibériai félszigetet kivéve Európában a 7–8. században hosszú hanyatlás után, amely a Nyugat-Római Birodalom széthullása után következett be, lassan elindult a gazdasági élet fellendülése, amely mindenütt lökést adott a városi élet megindulásának. A városokat a forgalmas helyeken a létrejövő piacok hozták létre. A kereskedelmi utak változása következtében egyes város kezdemények megszűntek, mások tovább virágoztak, és közülük alakult ki a középkori város.

¹² EVARISTE LÉVI-PROVENÇAL: *Histoire de l'Espagne musulmane*. 3. kötet. Paris 1953.

¹³ CLAUDIO SANCHEZ-ALBORNOZ: *España. Un enigma histórico*. 2. kötet. Buenos Aires, JOHÉ MARIA LACARRA: *Documentos para el estudio de la reconquista y repoblación del valle del Ebro*. 2. kötet. Zaragoza 1946–1948., JOSÉ MARIA FONT RIUS: *Orígenes del Régimen municipal de Cataluña*. In: *Anuario de historia del derecho Español* 16. 1945.; 17. 1946.